

مقایسه توسعه انسانی در ایران و کشورهای منطقه (بر اساس گزارش توسعه انسانی سازمان ملل در سال ۲۰۱۱)

فتح اله مضطرزاده رضا علیزاده غلامحسین وزیری

- ۱- استاد و عضو پژوهشکده مطالعات آینده دانشگاه صنعتی امیرکبیر
- ۲- پژوهشگر همکار، پژوهشکده مطالعات آینده دانشگاه صنعتی امیرکبیر
- ۳- دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی آینده پژوهی، دانشگاه صنعتی امیرکبیر

تاریخ پذیرش: ۹۱/۳/۱۵

تاریخ دریافت: ۹۱/۰۱/۲۰

چکیده: موضوع ارتباط صنعت و دانشگاه از محورهای اصلی حرکت در راستای سند چشم انداز بیست‌ساله ایران در افق سال ۱۴۰۴ هجری شمسی در زمینه توسعه علمی و فناوری است و تاثیر چشمگیری بر اشتغال نیروی انسانی تحصیل کرده، تولید ملی و در نتیجه درآمد سرانه کشور دارد و با عنایت به این که میانگین سال‌های تحصیل، امید به تحصیل و درآمد سرانه از شاخص‌های تعیین کننده توسعه انسانی هستند، لذا توسعه ارتباط جامعه دانشگاهی با صنایع مختلف کشور، یکی از الزامات بهبود وضعیت توسعه انسانی در کشور است در این مقاله سعی شده است مفهوم توسعه انسانی به وسیله شاخص‌ها و اجزای آن‌ها که برای سنجش توسعه انسانی استفاده می‌شوند، توضیح داده شود و سپس مقایسه‌ای تحلیلی بین ایران و کشورهای منطقه انجام گیرد. منظور از کشورهای منطقه کشورهایی هستند که در سند چشم انداز بیست ساله ایران در افق سال ۱۴۰۴ هجری شمسی مدنظر قرار گرفته اند. این کشورها شامل کشورهای آسیای میانه، قفقاز، خاورمیانه و نیز کشورهای همسایه ایران می‌شوند. هدف از این مقاله، بررسی و ارزیابی توسعه انسانی جمهوری اسلامی ایران و مقایسه جایگاه آن بین کشورهای منطقه و نیز جهان براساس گزارش توسعه انسانی (HDI) سال ۲۰۱۱ می‌باشد. این گزارش به صورت سالیانه توسط سازمان ملل منتشر می‌شود. بررسی‌های انجام یافته نشان می‌دهد که کشور ما از نظر شاخص توسعه انسانی در وضعیت مطلوبی به سر نمی‌برد و تداوم روند فعلی موجب نزول رتبه ایران در رتبه بندی جهانی خواهد شد. بنابراین پس از بررسی‌های انجام گرفته و تحلیل نتایج به دست آمده برای بهبود توسعه انسانی در کشور پیشنهادهای ارائه گردیده است.

کلید واژه: ایران، توسعه انسانی، شاخص توسعه انسانی، ارتباط صنعت و دانشگاه.

مقدمه

در سند چشم انداز بیست ساله جمهوری اسلامی ایران در افق سال ۱۴۰۴ هجری شمسی، از ایران به عنوان کشوری توسعه یافته با جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در منطقه آسیای جنوب غربی (شامل آسیای میانه، قفقاز، خاورمیانه و کشورهای همسایه) نام برده شده است. دستیابی به این اهداف مستلزم بررسی دقیق وضعیت ایران، شناسایی نقاط ضعف و قوت آن در مقایسه با کشورهای منطقه، تعیین راهکارها و انتخاب برنامه‌های توسعه‌ای مناسب در طول دوره بیست ساله سند مذکور است.

امروزه صاحب‌نظران در باب توسعه اقتصادی به تعاریف و بیان مفاهیم جدیدی از توسعه رسیده‌اند. برخی از اقتصاددانان برخلاف نظر پیشگامان مسائل توسعه اقتصادی، در تبیین و

توضیح مفهوم توسعه اقتصادی، صرفاً به ملاک‌ها و شاخص‌های اقتصادی اکتفا نکرده و از معیارهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و به طور کلی انسانی سخن به میان آورده‌اند. در حالی که پیشگامان مسائل اقتصادی، به جنبه‌های غیر اقتصادی در توسعه نظیر وجوه فرهنگی، اجتماعی و انسانی توجه و عنایتی نداشتند [۱۲]. توسعه انسانی درباره ایجاد محیطی که در آن مردم بتوانند استعدادهای بالقوه خود را شکوفا کرده، مولد باشند و زندگی خود را براساس نیازها و منافعشان بسازند بحث می‌کند [۱۷].

توسعه، مفهومی والاتر از رشد اقتصادی، یعنی درآمد سرانه است و کشورهایی که از درآمد سرانه بالا برخوردارند الزاماً در رده کشورهای توسعه یافته تلقی نمی‌شوند. این امر دلالت بر

بررسی شاخص‌های اندازه‌گیری توسعه انسانی پرداخته می‌شود. در بخش چهارم، وضعیت توسعه انسانی در ایران مورد بررسی قرار گرفته و در بخش پنجم مقایسه‌ای بین ایران و کشورهای منطقه و نیز چند کشور که از دیدگاه نویسندگان درخور مقایسه هستند، انجام می‌گیرد و پس از نتیجه‌گیری در بخش ششم، پیشنهادهای نیز برای بهبود وضعیت توسعه انسانی در کشور ارائه می‌گردد.

۱. پیشینه تحقیق

در این زمینه مطالعات گوناگونی در کشور صورت گرفته شده است. مضرزاده [۱۶] به بررسی شاخص نیروی انسانی و تاثیر آن در روند توسعه علم و فناوری پرداخته و علت وجود شکاف عمیق و فزاینده‌ای که بین استانداردهای زندگی مردم در کشورهای توسعه یافته و کشورهای توسعه نیافته را اساسا ناشی از فاصله علمی و فنی بین آنها عنوان نموده است. موغاری و همکاران [۱۱] به مقایسه شاخص‌های توسعه انسانی ایران و ترکیه از سال ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۹ با تاکید بر سند چشم انداز ۲۰ ساله پرداخته و دریافته‌اند که برای تحقق اهداف سند چشم انداز به همفکری، همدلی و مشارکت ملی و مدیریت صحیح در عرصه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و بسیج تمامی منابع کشور نیازمند است. فطرس و همکاران [۱۴] از بررسی شاخص توسعه انسانی ایران در سال ۲۰۱۰ به این نتیجه رسیده‌اند که ایران در سال ۲۰۱۰ نسبت به سال ۲۰۰۹، با ۱۸ پله صعود، از رده ۸۸ به رده ۷۰ جهانی رسیده است و مهمترین علت این ناهمخوانی، این است که شیوهی رتبه‌بندی تغییر کرده است. نیسی [۱۷] شاخص توسعه انسانی را در استان‌های ایران مورد بررسی قرار داده است و دریافته است که علی‌رغم بهبود توسعه انسانی در همه استان‌ها در طی ۱۵ سال گذشته، امتیاز استان‌های با کمترین و بیشترین میزان شاخص توسعه انسانی تقریباً تغییر نکرده‌اند. فیض‌زاده [۱۵] مقایسه‌ای بین ایران و کشورهای همسایه بر پایه گزارش توسعه سال ۲۰۰۳ انجام داده است و دریافته است که ایران در حال عقب ماندن از همسایگان خود است و علت این عقب ماندگی را کاهش قابل توجه نسبت ثبت‌نام ناخالص بیان نموده است. بخشوده [۴] در پژوهشی با عنوان روند توسعه انسانی در ایران به بررسی وضعیت توسعه انسانی در ایران پرداخته و دریافته که شاخص توسعه انسانی در ایران رو به بهبود است و این بهبود از رشد شاخص پایه آموزش و بهبود استاندارد زندگی ناشی می‌شود، هر چند رشد اقتصادی

آن دارد که مفهوم توسعه دربرگیرنده اجزای دیگری مثل کاهش فقر، توزیع عادلانه درآمدها و امثال آن است که در یک نگاه کلی‌تر به دنبال دستیابی به اموری است که مدنظر توسعه انسانی است، به بیان دیگر می‌توان توسعه انسانی را مهمترین بعد توسعه دانست [۴].

مفهوم توسعه انسانی اولین بار توسط آمارتسین و محبوب الحق در سال ۱۹۹۰ مطرح شده است [۱۳]. از نظر آمارتسین، اجرای توسعه انسانی دو اثر مستقیم و غیر مستقیم دارد. اثر مستقیم آن، از طریق افزایش سواد و بهداشت و امید به زندگی، بر کیفیت زندگی مردم اثر می‌گذارد، حتی اگر به توسعه اقتصادی و گسترش صنعت در کشور منجر نشود. اثر دوم آن به شکلی غیر از طریق افزایش امکانات آموزشی و بهداشتی، توسعه اقتصادی و رشد صنعتی را تسهیل می‌کند، کارآیی را بهبود می‌بخشد و تمامی این عوامل به نوبه خود در ارتقای کیفیت زندگی مردم موثر است [۵].

درون‌مایه‌ی اصلی توسعه انسانی این است که توسعه باید چیزی بسیار بیش از افزایش درآمد و دارایی باشد. کانون توجه توسعه، باید انسان باشد و در کنار آن، هدف‌های بزرگی چون کاهش بنیادی فقر و امکان برخورداری عادلانه شهروندان از فرصت‌های اقتصادی را دنبال کند [۱۴].

توسعه انسانی از جدیدترین دغدغه‌های اندیشمندان و متفکران در مورد ابعاد انسانی توسعه است. این عقیده که توسط واحد برنامه توسعه سازمان ملل تدوین و گسترش یافته، نمادی جدید در مقوله توسعه است. در سال ۱۹۹۰، اولین بحث مربوط به توسعه انسانی مطرح شد و اولین گزارش مربوط به آن تدوین گردید. در آن زمان، «درآمد سرانه» به عنوان معیار رفاه و توانمندی انسان‌ها در جوامع مختلف و شاخص توسعه در مقایسه‌های بین کشوری در نظر گرفته شد [۶]. پیشرفت همه‌جانبه در عرصه‌های انسانی و اجتماعی را نمی‌توان تنها با ابزار درآمد سرانه سنجید و اصولاً زندگی ابعادی گوناگون و بسیار فراگیرتر از درآمد سرانه دارد [۱۲]. از آنجا که شاخص توسعه انسانی و تحلیل آن، ما را با وضعیت توسعه انسانی و فرآیند توسعه در کشور آشنا تر خواهد کرد، در این مقاله سعی شده است ضمن بررسی وضعیت توسعه انسانی در ایران به مقایسه آن با کشورهای منطقه در چارچوب سند چشم انداز ۱۴۰۴ بپردازیم.

این مقاله از شش قسمت تشکیل می‌شود. بعد از مقدمه‌ای درباره توسعه انسانی و اهمیت این موضوع، در بخش دوم مقاله پیشینه تحقیقاتی موضوع، مرور شده و در بخش سوم، به

کشور نیز در این زمینه نقش داشته است. راعی [۸] تحلیلی درباره بهبود شاخص توسعه انسانی در ایران انجام داده و به این نتیجه رسیده که مشارکت اجتماعی و مدنی-سیاسی زنان طی شش سال اخیر کاهش یافته است و ازسوی دیگر سنت‌های مرد سالار در عرصه اجتماعی به صورت نسبی بر زنان چیره شده است و فرهنگ سنتی، طی جریانی نسبتاً نامحسوس تقویت شده است. باصری و همکاران [۳] به تحلیل عوامل موثر بر شاخص توسعه انسانی در استان زنجان پرداخته و دانسته‌اند که روند شاخص توسعه انسانی استان در دوره ۱۳۷۹-۱۳۸۳ رو به رشد بوده است. احمدوند و همکاران [۱] ساختار شاخص توسعه انسانی را در ایران در سال ۲۰۰۷ بررسی کرده‌اند و دریافته‌اند که دو شاخص درآمد سرانه و آموزش با پیشرفت و در شاخص امید به زندگی در زمان تولد با پسرفت رو به رو بوده است. کمیجانی و همکاران [۱۲] به ارزیابی مقایسه‌ای شاخص توسعه انسانی در ایران و کشورهای منطقه در چارچوب سند چشم انداز ایران ۱۴۰۴ براساس گزارش ۲۰۰۷-۲۰۰۸ پرداخته و به این نتیجه رسیده که روند شاخص توسعه انسانی همواره از متوسط منطقه کمتر است. نظر دهمرده و همکاران [۷] به ارزیابی شاخص توسعه انسانی در استان سیستان و بلوچستان پرداخته و به این نتیجه رسیده است که شاخص درآمد نتوانسته سهم قابل قبولی در روند شاخص توسعه استان داشته باشد. صادقی و همکاران [۱۰] به محاسبه شاخص توسعه انسانی استان‌ها با استفاده از رتبه‌بندی فازی پرداخته‌اند و دریافته‌اند که در سال‌های مورد بررسی، رتبه استان‌ها با استفاده از روش رتبه‌بندی فازی نسبت به روش سازمان ملل تغییرات زیادی داشته است. شریف خطیبی [۹] در پژوهش خود تحت عنوان شاخص توسعه انسانی، به پیامدهای جنگ بر کشورهای همسایه اشاره نموده است. میثم موسائی [۲۰] به بررسی و اندازه‌گیری تاثیر شاخص توسعه انسانی بر روی تقاضا برای سفر به ایران و رونق صنعت توریسم پرداخته و به این نتیجه رسیده است که بهبود شاخص توسعه انسانی در کشورهای همسایه ایران، می‌تواند باعث رونق صنعت توریسم در ایران گردد. نوربخش [۲۱] شاخص توسعه انسانی را بهبود بخشید و آن را شاخص تعدیل شده توسعه انسانی نامید و براساس آن شاخص جدید کشورها را گروه‌بندی نمود، بر اساس این گروه‌بندی ایران در سال ۱۹۹۸ در رتبه ۷۶ جهان قرار گرفته و نسبت به شاخص توسعه انسانی ۶ پله پایین‌تر قرار گرفته است. گریم [۱۹] روشی را برای برآورد سه بعد و نیز شاخص توسعه انسانی کل پیشنهاد کرد و از طریق مقایسه

سطح توسعه انسانی در یک نمونه ۱۳ کشوری از کشورهای نادر و دارا و میانی به این نتیجه رسید که نابرابری در شاخص درآمد کشورهای بررسی شده، خیلی بیشتر از نابرابری در شاخص آموزش و امید به زندگی است. دسپوتیز [۱۸] برای برآورد شاخص توسعه انسانی از آنالیز پوششی داده برای شماری از کشورهای آسیا و اقیانوسیه استفاده نموده و سپس الگویی را برای برنامه ریزی به منظور دستیابی به هدف برآورد جهانی توسعه انسانی بر پایه اوزان عمومی بهینه برای شاخص‌های بعدی به دست داده است. شاخصی که دسپوتیز معرفی کرده، توان سنجش و همبستگی بالایی با شاخص توسعه انسانی دارد.

۲. سنجش توسعه انسانی

تا قبل از دهه ۱۹۷۰، درآمد سرانه هر کشور به عنوان شاخص پیشرفت اجتماعی و توسعه سطح زندگی محسوب می‌شد. هرچند که درآمد سرانه برای دستیابی به سطح بالاتری از رشد رفاه لازم بود، اما نمی‌توانست بسیاری از جوانب مهم زندگی را دربرگیرد. بنابراین، برنامه توسعه سازمان ملل، درآمد سرانه را به عنوان مقیاس ناکافی برای ارزیابی اثرات آن بر کیفیت زندگی افراد عنوان و تأکید کرد که تنها رشد اقتصادی مهم نیست، بلکه کیفیت توزیع و پایداری این رشد هم حائز اهمیت است. باید دید که دولت‌ها منافع حاصل از رشد اقتصادی و درآمد سرانه بالاتر را صرف بهبود رفاه مردم می‌کنند یا آن را صرف هزینه‌های نظامی و تسهیلات جنگی می‌کنند و یا ممکن است که میانگین درآمد و مصرف جامعه ارتقاء یابد، اما سهم گروه‌های فقیر افزایش پیدا نکند. بنابراین، شاخصی بعنوان شاخص توسعه انسانی به عنوان مقیاس اندازه‌گیری توسعه معرفی شد که دامنه بیشتری از ابعاد اجتماعی و فرهنگی را در کنار بعد اقتصادی دربرمی‌گیرد. این شاخص در سال ۱۹۹۰ به عنوان مقیاس جدیدی از توسعه معرفی شد [۱۵].

برنامه توسعه سازمان ملل متحد هر ساله گزارشی با عنوان گزارش توسعه انسانی^۱ (HDI) منتشر می‌کند. بخشی از این گزارش هر سال به محاسبه شاخص توسعه انسانی^۲ (HDI) در کشورهای عضو سازمان ملل متحد و همچنین مقایسه آنها با یکدیگر اختصاص دارد. این شاخص، یک شاخص ترکیبی است که توسعه انسانی را ترکیبی از سه عامل طول عمر، دانش و رفاه اقتصادی می‌داند. در محاسبه شاخص توسعه انسانی، برای محاسبه طول عمر، از امید به زندگی در بدو تولد؛ برای محاسبه شاخص آموزش، از دو شاخص دیگر یعنی نسبت با

۱. Human Development Report (HDR)

۲. Human Development Index (HDI)

بازار کار را نشان می‌دهد. ضعف در دستیابی به این موارد منجر به نابرابری جنسی می‌شود که با شاخص GII بیان می‌شود و از ۱۷ درصد تا ۸۵ درصد تغییر می‌یابد، بیشترین درصدها در این شاخص مربوط به کشورهای عربی و جنوب آسیا است.

• شاخص چند بعدی فقر^۳

این شاخص مربوط به محرومیت‌های مشترکی را که خانواده‌ها در زمینه سلامتی، آموزش و استانداردهای زندگی رنج می‌برند، است. برآوردها حاکی از آن است که یک سوم جمعیت ۱۰۴ کشور در حال توسعه یا به عبارت دیگر ۱/۷۵ بیلیون نفر، فقر چندبعدی را تجربه می‌کنند. بیش از نصف این جمعیت در جنوب آسیا است، اگرچه بالاترین درصدها مربوط به کشورهای جنوب صحرای آفریقا است. نحوه محاسبه این شاخص‌ها در بخش نکات فنی این گزارش آمده است.

۳. جایگاه ایران در توسعه انسانی

ایران در سال ۲۰۱۱ در بین ۱۸۷ کشوری که در گزارش توسعه انسانی (HDI) رتبه‌بندی شده‌اند، رتبه ۸۸ را کسب نموده است. ایران نسبت به سال گذشته یک پله نزول داشته است. در ضمن عدد شاخص توسعه ایران نسبت به سال قبل تغییری نکرده است و همان مقدار ۰/۷۰۷ است. با توجه به اینکه مقدار شاخص تغییری نکرده است، از تنزل جایگاه می‌توان نتیجه گرفت که شتاب توسعه انسانی در سایر کشورهایی که در وضعیت پایین‌تری از ایران قرار دارند افزایش یافته است. در این رتبه بندی ۴۷ کشور در گروه کشورهای با توسعه خیلی بالا، ۴۷ کشور در گروه کشورهای با توسعه متوسط و ۴۶ کشور در گروه کشورهای با توسعه پایین قرار گرفته‌اند. ایران در این رتبه‌بندی در گروه کشورهای دارای توسعه بالا جای گرفته است و در این گروه در رده ۴۱ و جزو رده‌های آخر است. در این رتبه بندی کشور نروژ با شاخص ۰/۹۴۳ در رتبه یک و کشور کنگو با شاخص ۰/۲۸۶ در رتبه آخر قرار گرفته است. در جدول (۱) متوسط شاخص توسعه انسانی در سطح جهان ۰/۶۶۳ است که تعداد ۱۰۸ کشور دارای شاخص بالاتر از متوسط جهانی و ۷۹ کشور پایین‌تر از متوسط قرار گرفته‌اند. از نظر شاخص امید به زندگی، ایران با ۷۳ سال در رتبه ۹۴ جهان قرار گرفته است. در این زمینه نروژ با ۸۳/۴ سال در رتبه اول، سیرالئون با ۴۷/۸ در رتبه آخر است. در زمینه

سوادی در بزرگسالان (افراد بالاتر از ۲۵ سال) و نسبت ناخالص ثبت نام در سطوح اول، دوم و سوم تحصیلی و برای محاسبه شاخص رفاه اقتصادی، از برابری قدرت خرید تولید ناخالص داخلی سرانه استفاده می‌شود. از جمله ویژگی‌های این شاخص این است که همه ساله از سوی جوامع بین‌المللی منتشر می‌شود و همچنین طی سالیان متمادی است که این شاخص به مرور زمان مورد جرح و تعدیل و حک و اصلاح قرار گرفته است و اینک به عنوان یک شاخص مقبول بین‌المللی برای سنجش میزان توسعه یافتگی جوامع مورد استفاده است [۲].

اندازه این شاخص همواره بین ۰ و ۱ قرار دارد. هرچه مقدار این شاخص برای کشوری به یک نزدیکتر باشد از وضعیت بهتری برخوردار است. در این گزارش کشورها به چهار گروه با توسعه خیلی بالا، بالا، متوسط و پایین تقسیم می‌شوند [۲۲]. در گزارش سال ۲۰۱۱ برنامه توسعه سازمان ملل متحد، کشورهایی که اندازه شاخص توسعه انسانی آنها ۰/۷۹۳ و بیشتر باشد دارای توسعه انسانی خیلی بالا، کشورهایی که اندازه شاخص توسعه انسانی آنها بین ۰/۶۹۸ و ۰/۷۹۳ باشد دارای توسعه انسانی بالا، کشورهای دارای اندازه شاخص توسعه انسانی بین ۰/۵۲ و ۰/۶۹۸ دارای توسعه انسانی متوسط و کشورهایی که دارای اندازه کمتر از ۰/۵۲ هستند دارای توسعه انسانی پایین تلقی می‌شوند. شاخص‌های دیگری نیز در این گزارش ارائه می‌شوند. در گزارش توسعه انسانی ۲۰۱۰، سه شاخص دیگر برای ارزیابی توسعه انسانی معرفی گردیده است. این سه شاخص عبارتند از:

• شاخص توسعه انسانی تعدیل شده از نظر نابرابری^۱
این شاخص برای ۱۳۹ کشور محاسبه شده و به افت شاخص توسعه انسانی که از نابرابری در سلامتی، آموزش و درآمد نشأت گرفته است، اشاره می‌کند.

افت حاصل شده در این سه زیر شاخص در کشورهای مختلف، متفاوت است و از ۱ درصد در زیر شاخص آموزش در جمهوری چک به ۶۸ درصد در زیر شاخص درآمد در نامیبیا را شامل می‌شود و در کشورهای با شاخص توسعه انسانی پایین‌تر، بیشتر است.

• شاخص نابرابری جنسی^۲

این شاخص که برای ۱۳۸ کشور جهان محاسبه شده است، نابرابری جنسی در بهداشت باروری، توانمندی و مشارکت در

^۱ Inequality-adjusted HDI

^۲ Gender Inequality Index(GII)

^۳ Multidimensional Poverty Index(MPI)

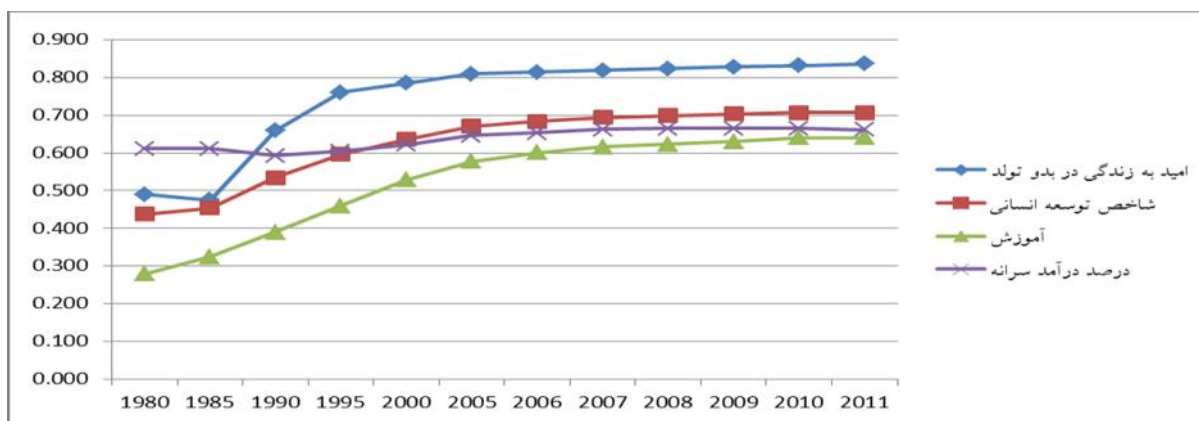
شاخص توسعه انسانی ایران از میزان ۰/۴۳۷ در سال ۱۹۸۰ به میزان ۰/۷۰۷ در سال ۲۰۱۱، شاخص امید به زندگی در بدو تولد از میزان ۰/۴۹۱ در سال ۱۹۸۰ به میزان ۰/۸۳۶ در سال ۲۰۱۱ و آموزش از میزان ۰/۲۷۹ در سال ۱۹۸۰ به میزان ۰/۶۴۰ در سال ۲۰۱۱ و درآمد سرانه از میزان ۰/۶۱۱ در سال ۱۹۸۰ به میزان ۰/۶۶۲ رسیده است. شاخص توسعه انسانی در این بازه زمانی، دارای روند رو به رشدی بوده است و چنانکه در نمودار (۱) نیز دیده می‌شود این رشد روزافزون، بیشتر تحت تاثیر رشد شاخص‌های پایه امید به زندگی و آموزش بوده و شاخص پایه درآمد سرانه در این رشد، تاثیر کمی داشته است.

همانطور که نمودار روند شماره (۲) نشان می‌دهد شاخص توسعه انسانی کشور ایران از سال ۱۹۸۰ در حال افزایش بوده است و همواره بیشتر از میانگین شاخص توسعه انسانی جنوب آسیا و پایین‌تر از میانگین شاخص توسعه کشورهای با توسعه بالا بوده است و همچنین بیانگر این است که شاخص توسعه انسانی ایران قبل از سال ۲۰۰۰ پایین‌تر از میانگین جهان بوده و از سال ۲۰۰۰ به بعد بیشتر از میانگین جهان شده است. کشورهای ترکیه، مصر، چین و هند از جمله کشورهایی هستند که پایین‌تر از ایران در این شاخص قرار دارند.

شاخص میانگین سالهای تحصیلی بزرگسالان نروژ با ۱۲/۶ سال رتبه نخست را در جهان و ایران با ۷/۳ سال در رده ۱۱۱ است و موزامبیک با ۱/۲ سال در پایین‌ترین رده قرار دارد.

در زمینه شاخص امید به تحصیل، نیوزلند با ۱۸ سال در رده نخست و ساحل عاج با ۴/۴ سال در رده آخر جهان ایستاده‌اند. در این شاخص ایران با ۱۱/۹ سال در رتبه ۱۱۲ قرار گرفته است.

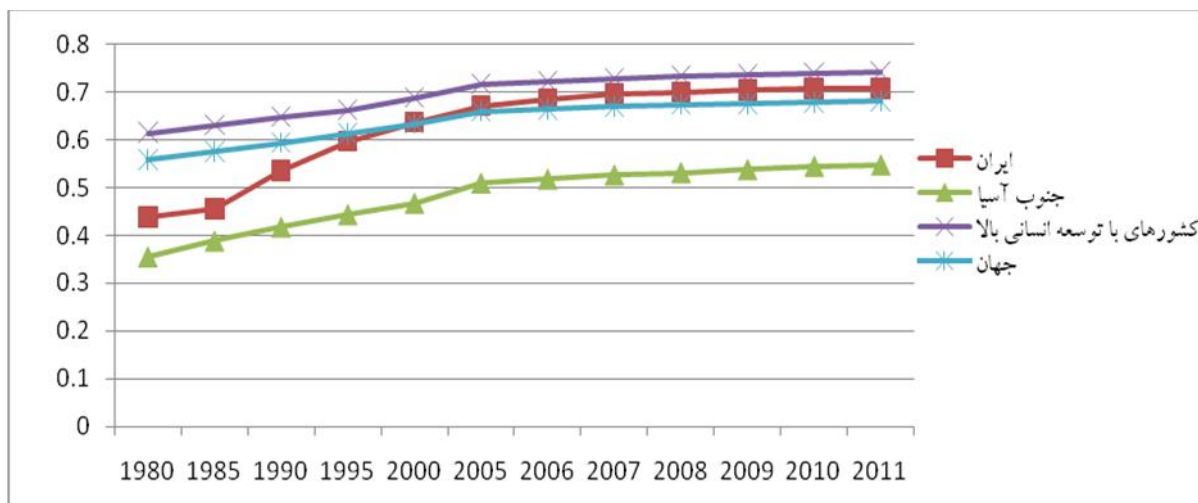
در زمینه شاخص درآمد ناخالص ملی سرانه، کشور قطر با سرانه ۱۰۷۷۲۱ دلار و لیبیا با سرانه ۲۶۵ دلار به ترتیب در رده‌های اول و آخر جای دارند و ایران با سرانه ۱۰۱۶۴ دلاری در رتبه ۷۶ این شاخص جای گرفته است. می‌توان فهمید که ایران در شاخص‌های پایه امید به زندگی و میانگین سالهای تحصیل و امید به تحصیل از نظر رتبه‌بندی در وضعیتی پایین‌تر از رتبه شاخص توسعه انسانی قرار گرفته است و در شاخص پایه درآمد ناخالص ملی سرانه برابری توان خرید در وضعیتی بالاتر از شاخص توسعه انسانی قرار گرفته است. در نتیجه، شاخص پایه امید به زندگی و آموزش، باعث پایین آمدن شاخص توسعه انسانی ایران شده است و لذا باید در این زمینه سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌هایی صورت گیرد تا سبب بهبود شاخص توسعه انسانی شود.

نمودار (۱). روند شاخص توسعه انسانی و شاخص‌های پایه ایران از سال ۱۹۸۰ تا ۲۰۱۱ [۲۴]

جدول (۱) - جایگاه ایران در رده بندی شاخص توسعه انسانی در ۲۰۱۱ [۲۳]

شاخص توسعه انسانی (درصد)	امید به زندگی (سال)	میانگین سالهای تحصیل (سال)	امید به تحصیل (سال)	درآمد ناخالص ملی سرانه (دلار) برابری توان خرید
۱- نروژ (۰/۹۴۳)	۱- نروژ (۸۳/۴)	۲- نروژ (۱۲/۶)	۱- نیوزیلند (۱۸)	۱- قطر (۱۰۷۷۲۱)
۸۸- ایران (۰/۷۰۷)	۹۴- ایران (۷۳)	۱۱۱- ایران (۷/۳)	۱۱۲- ایران (۱۱/۹)	۷۶- ایران (۱۰۱۶۴)
۱۸۷- کنگو (۰/۲۸۶)	۱۸۷- سیرالئون (۴۷/۸)	۱۸۷- موزامبیک (۱/۲)	۱۸۷- ساحل عاج (۴/۴)	۱۸۷- لیبیا (۲۶۵)

نمودار (۲). مقایسه روند شاخص توسعه انسانی ایران با جهان و جنوب آسیا [۲۴]

افغانستان با شاخص ۰/۳۹۸ به ترتیب رتبه نخست و پایانی منطقه را به خود اختصاص داده اند و از نظر رتبه بندی شاخص در سطح جهان، ایران ۷۱ پله با کشور اول منطقه فاصله دارد.

در توضیح وضعیت کشورهای بزرگ و مهم منطقه، عربستان با شاخص ۰/۷۷، ۳۲ رتبه بالاتر و کشورهای ترکیه با شاخص ۰/۶۹۹، ۴ رتبه پایین تر، مصر با شاخص ۰/۵۰۴، ۲۵ رتبه پایین تر و پاکستان با شاخص ۰/۵۰۴، ۵۷ رتبه پایین تر از ایران قرار دارند. از ۸ کشوری که در رتبه بندی جهانی رقیب نزدیک ایران محسوب می شوند، ۵ کشور در این منطقه قرار دارند (ارمنستان، عمان، آذربایجان، ترکیه، اردن).

همان طور که نمودار نشان می دهد شاخص توسعه انسانی و شاخص های پایه آن در سال ۲۰۱۱ برای ایران از میانگین جهانی و منطقه بیشتر است و همچنین میانگین منطقه در شاخص توسعه انسانی و شاخص های پایه درآمد سرانه ملی و امید به زندگی بالاتر و در شاخص پایه آموزش پایین تر از میانگین جهانی است.

از بین شاخص نابرابری توسعه انسانی (IHD)، نابرابری جنسیتی (GII) و شاخص فقر چند بعدی، (MPI) برای شاخص نابرابری جنسی رتبه بندی کشورها در گزارش سال ۲۰۱۱ آورده شده است، در زیر خلاصه ای از این گزارش در مورد شاخص مذکور آورده شده و توضیحات مختصری نیز درباره وضعیت ایران در میان کشورهای منطقه ارائه گردیده است.

در شاخص نابرابری جنسی ایران در سال ۲۰۱۱ در میان ۱۴۶ کشور ایران با مقدار ۰/۴۸۵ در رده ۹۲ قرار دارد. شاخص نابرابری جنسی عددی بین صفر و یک است که هرچه این عدد بیشتر باشد نابرابری جنسی در یک کشور میان زن و مرد بیشتر است. در این شاخص سوئد با مقدار ۰/۰۴۹ در رتبه نخست و کشور یمن با مقدار ۰/۷۶۹ در رتبه آخر قرار دارند. کشورهای عربستان و قطر، هند، پاکستان، آفریقای جنوبی در این شاخص بعد از ایران جای دارند.

۴. مقایسه ایران و کشورهای منطقه

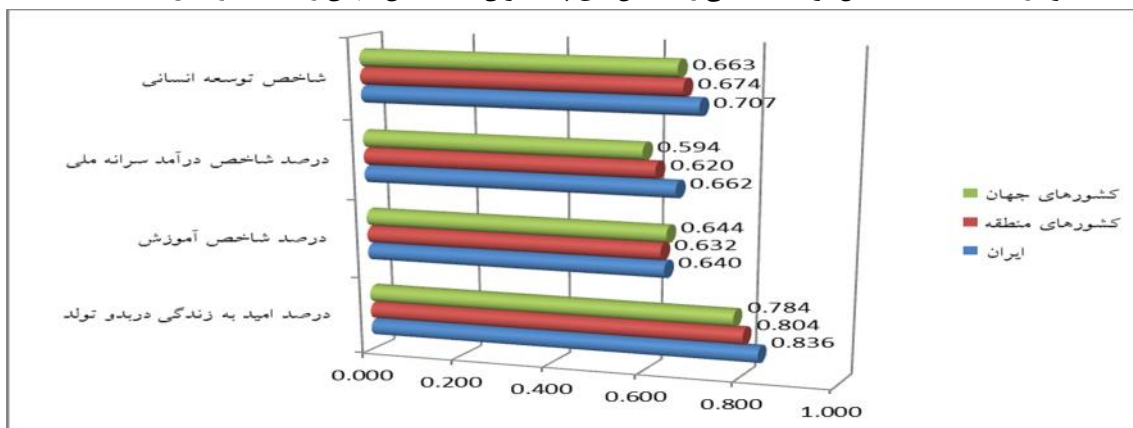
بر اساس سند چشم انداز، جمهوری اسلامی ایران در افق سال ۱۴۰۴ هجری شمسی جایگاه اول علمی و فناوری در سطح منطقه را باید داشته باشد. بنابراین شناخت وضع موجود و جایگاه ایران از نظر شاخص های مختلف توسعه نظیر شاخص توسعه انسانی در منطقه در برنامه ریزی ها و اتخاذ سیاست های مناسب در راستای دستیابی به این اهداف، از اهمیت ویژه ای برخوردار است [۷].

در این مقاله مقایسه بین ایران و کشورهای منطقه مورد مطالعه قرار گرفته است. که شامل ۲۶ کشور می شود که چهار کشور (۱۵٪) در گروه کشورهای با توسعه خیلی بالا قرار دارند و ده کشور (۳۸٪) در گروه کشورهای توسعه بالا، نه کشور (۳۵٪) در گروه کشورهای متوسط و سه کشور (۱۲٪) در گروه کشورهای با توسعه پایین قرار دارند، که این نشان از عدم تعادل در منطقه است. ایران در رتبه ۱۱ منطقه قرار گرفته است و اسرائیل با شاخص ۰/۸۸۸ و

جدول (۲). جایگاه ایران از نظر شاخص توسعه انسانی در مقایسه با کشورهای منطقه [۲۳]

کشور	مقدار	رتبه منطقه	رتبه جهانی	درصد	دسته بندی کشورها
اسرائیل	۰/۸۸۸	۱	۱۷	۰/۱۵	خیلی بالا
امارات متحده عربی	۰/۸۴۶	۲	۳۰		
قطر	۰/۸۳۱	۳	۳۷		
بحرین	۰/۸۰۶	۴	۴۲		
عربستان سعودی	۰/۷۷	۵	۵۶	۰/۳۸	بالا
کویت	۰/۷۶	۶	۶۳		
قزاقستان	۰/۷۴۵	۷	۶۸		
لبنان	۰/۷۳۹	۸	۷۱		
گرجستان	۰/۷۳۳	۹	۷۵		
ارمنستان	۰/۷۱۶	۱۰	۸۶		
ایران	۰/۷۰۷	۱۱	۸۸		
عمان	۰/۷۰۵	۱۲	۸۹		
آذربایجان	۰/۷	۱۳	۹۱		
ترکیه	۰/۶۹۹	۱۴	۹۲		
اردن	۰/۶۹۸	۱۵	۹۵	۰/۳۵	متوسط
ترکمنستان	۰/۶۸۶	۱۶	۱۰۲		
مصر	۰/۶۴۴	۱۷	۱۱۳		
فلسطین	۰/۶۴۱	۱۸	۱۱۴		
ازبکستان	۰/۶۴۱	۱۹	۱۱۵		
سوریه	۰/۶۳۲	۲۰	۱۱۹		
قرقیزستان	۰/۶۱۵	۲۱	۱۲۶		
تاجیکستان	۰/۶۰۷	۲۲	۱۲۷		
عراق	۰/۵۷۳	۲۳	۱۳۲		
پاکستان	۰/۵۰۴	۲۴	۱۴۵	۰/۱۲	پائین
یمن	۰/۴۶۲	۲۵	۱۵۴		
افغانستان	۰/۳۹۸	۲۶	۱۷۲		
میانگین	۰/۶۸۲				

نمودار (۳). مقایسه شاخص توسعه انسانی و شاخص های پایه ایران با میانگین جهان و منطقه در سال ۲۰۱۱ [۲۳]

در صورتی که در این کشورها زنان از حقوق انسانی لازم برخوردار نیستند. از آنجا که این شاخص یک شاخص ترکیبی از بهداشت، توانمندسازی زنان و مشارکت در فعالیتهای اقتصادی و کسب و کار تشکیل شده است، ممکن است که کشورهای مذکور در بعضی از این مولفه‌ها وضعیت مطلوب و بهتری نسبت به کشور ما داشته باشند و باعث بهتر شدن این شاخص نسبت به کشور ما شده باشد. در حالت کلی می‌توان گفت که کشورهای منطقه در این شاخص وضعیت مطلوب ندارند.

در این شاخص اسرائیل با مقدار شاخص ۰/۱۴۵ در رتبه ۱۸ جهان و رتبه یک منطقه قرار دارد. کشور یمن با مقدار ۰/۷۶۹ در رتبه ۱۴۲ جهان و رتبه آخر منطقه جای دارد. کشورهای ترکمنستان و فلسطین، ازبکستان، مصر در این شاخص رتبه بندی نشده‌اند. کشور ایران با مقدار شاخص ۰/۴۸۵ رتبه ۸۸ جهانی و ۱۶ منطقه‌ای را دارا است و این حاکی از وضعیت نه چندان خوب ایران در این شاخص است. نکته جالب توجه این است که کشورهایی مانند امارات متحده عربی، کویت، اردن، بحرین در این شاخص وضعیت بهتری نسبت به ایران دارند،

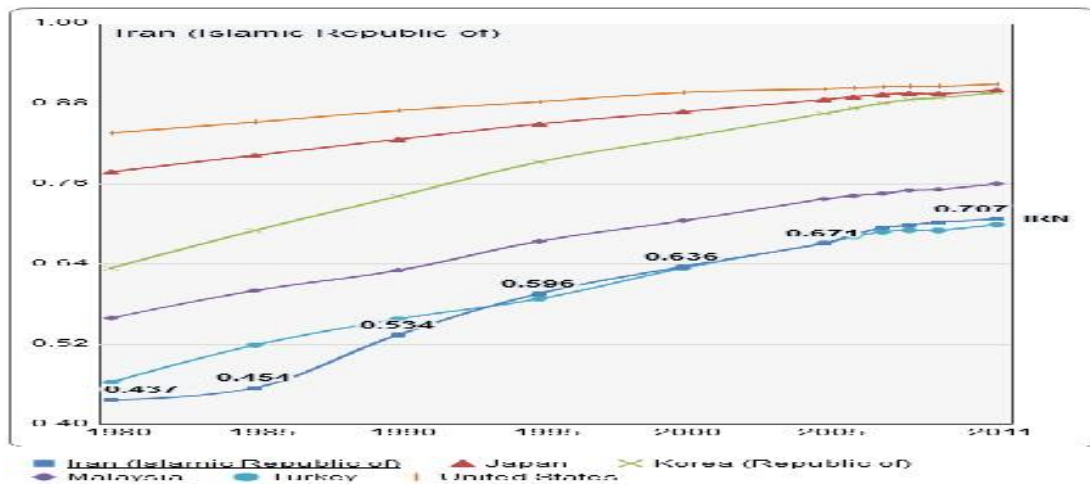
جدول (۳). جایگاه ایران در شاخص نابرابری جنسی در مقایسه با کشورهای منطقه [۲۳]

رتبه در منطقه	کشور	میزان شاخص در سال ۲۰۱۱	رتبه کشورها در جهان
۱	اسرائیل	۰/۱۴۵	۱۸
۲	کویت	۰/۲۲۹	۳۳
۳	امارات متحده عربی	۰/۲۳۴	۳۴
۴	بحرین	۰/۲۸۸	۴۰
۵	عمان	۰/۳۰۹	۴۵
۶	آذربایجان	۰/۳۱۴	۴۷
۷	قزاقستان	۰/۳۳۴	۵۲
۸	ارمنستان	۰/۳۴۳	۵۶
۹	تاجیکستان	۰/۳۴۷	۵۷
۱۰	قرقیزستان	۰/۳۷	۶۲
۱۱	گرجستان	۰/۴۱۸	۶۹
۱۲	لبنان	۰/۴۴	۷۲
۱۳	ترکیه	۰/۴۴۳	۷۳
۱۴	اردن	۰/۴۵۶	۷۹
۱۵	سوریه	۰/۴۷۴	۸۲
۱۶	ایران	۰/۴۸۵	۸۸
۱۷	قطر	۰/۵۴۹	۱۰۷
۱۸	پاکستان	۰/۵۷۳	۱۱۱
۱۹	عراق	۰/۵۷۹	۱۱۳
۲۰	عربستان سعودی	۰/۶۴۶	۱۳۱
۲۱	افغانستان	۰/۷۰۷	۱۳۷
۲۲	یمن	۰/۷۶۹	۱۴۲
۲۳	ترکمنستان		
۲۴	فلسطین		
۲۵	ازبکستان		
۲۶	مصر		-

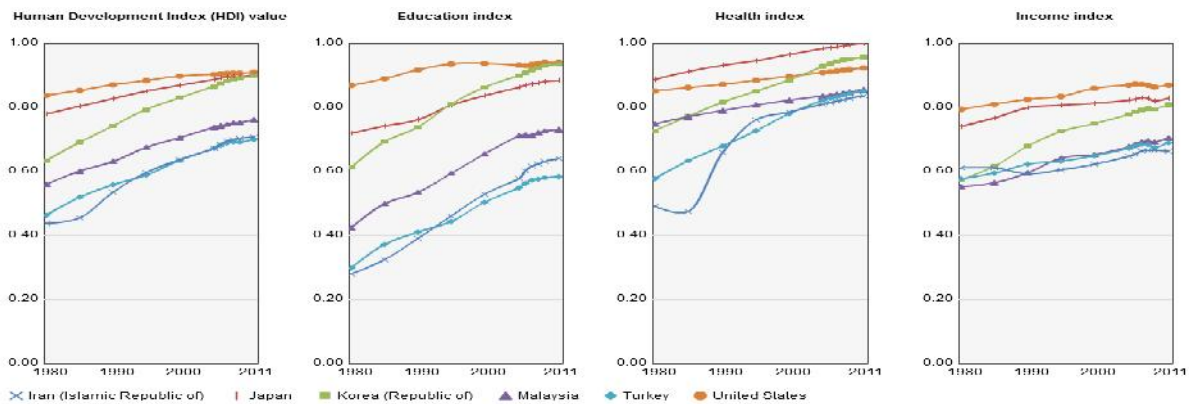
انسانی، کشورمان در شاخص آموزش نیز اختلاف چشمگیری با کشورهای مالزی، کره جنوبی، ژاپن و امریکا داشته و در موقعیتی پایین تر قرار گرفته و تنها از سال ۱۹۹۳ از کشور ترکیه که البته طبق سند چشم انداز بیست ساله کشور از رقبای اصلی ایران محسوب می‌شود، پیشی گرفته است، در شاخص سلامت نیز تقریباً از سال ۲۰۰۰ تاکنون از کشور ترکیه پیشی گرفته و در سالهای اخیر خود را به کشور مالزی رسانده است ولی هنوز فاصله زیادی تا کشورهای کره جنوبی، ژاپن و امریکا دارد. در شاخص درآمد سرانه نیز از سال ۱۹۹۰ میلادی نیز نسبت وضعیت نامطلوبی داشته است.

۵. مقایسه شاخص توسعه انسانی در ایران و در کشورهای ترکیه، مالزی، کره جنوبی، ژاپن و آمریکا همانطور که در نمودار نیز مشهود است ایران از نخستین سال‌های محاسبه این شاخص تاکنون علی‌رغم سیر صعودی که در این شاخص داشته همواره رتبه‌ای پایین تر از کشورهای مالزی، کره جنوبی، ژاپن و امریکا داشته است ولی از سال ۲۰۰۵ میلادی توانسته است در جایگاهی بهتر از کشور ترکیه قرار بگیرد. در این نمودار وضعیت ایران در بین کشورهای ترکیه، مالزی، کره جنوبی، ژاپن و امریکا در شاخص توسعه انسانی و نیز سه شاخص مهم دیگر مقایسه شده است. همانند شاخص توسعه

نمودار (۴). مقایسه شاخص توسعه انسانی ایران با کشورهای ترکیه، مالزی، کره جنوبی، ژاپن و امریکا [۲۴]

نمودار (۵). مقایسه شاخص توسعه انسانی، شاخص آموزش، سلامتی و درآمد سرانه ایران با کشورهای ترکیه، مالزی، کره جنوبی، ژاپن و امریکا [۲۴]

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های انجام گرفته شده در این مقاله، افزایش اقبال عمومی در سطح جهانی به مسئله توسعه انسانی بیش از پیش در دستور کار کشورها قرار گرفته است که این موضوع از افزایش تعداد کشورها در رتبه‌بندی و افزایش شاخص توسعه انسانی در کشورهای نو پیوست به این گزارش مشاهده می‌شود. معرفی شاخص‌های جدید در سال‌های اخیر نیز حاکی از اهمیت ویژه‌ای است که به لزوم نزدیک شدن ارقام سالانه اعلام شده برای این شاخص به واقعیت مفهوم توسعه انسانی و بهبود وضعیت توسعه انسانی داده می‌شود، لذا با توجه به این که انتظار تداوم این روند بهبود، در امر ارزیابی و شاخص‌گذاری برای توسعه انسانی وجود دارد و با عنایت به اهداف سند چشم انداز ۱۴۰۴ و مقایسه جایگاه فعلی ایران در توسعه انسانی با جایگاه مطلوب آن، دیدگاه آینده‌نگرانه ایجاب می‌کند که با اهتمام هرچه بیشتر در راستای بهبود سطوح مختلف توسعه انسانی اعم از توسعه علمی، توسعه بهداشت، رفاه و تامین اجتماعی قدم برداریم که در این راستا لزوم توجه هرچه بیشتر به ارتباط صنایع و دانشگاهیان به منظور توسعه کاربرد پیشرفت‌های علمی و بهره‌گیری هرچه بیشتر از نیروی انسانی متخصص در راستای تولید ثروت که در نتیجه، به افزایش سطح عمومی رفاه در جامعه می‌انجامد، بیش از پیش پر رنگ‌تر می‌گردد.

گزارش‌ها حاکی از آن است که ایران در شاخص‌های پایه امید به زندگی و میانگین سال‌های تحصیل و امید به تحصیل از نظر رتبه‌بندی در وضعیتی پایین‌تر از رتبه شاخص توسعه انسانی قرار گرفته است، که این موضوع خود متأثر از وضعیت نامطلوب اشتغال فارغ التحصیلان دانشگاهی است و از فقدان آشنایی آنان با فضای کاری موجود در صنایع و نبود تجربه عملی کافی به دلیل تعامل نامناسب دانشگاه با صنعت مربوطه ناشی می‌گردد.

در شاخص پایه درآمد ناخالص ملی سرانه برابری توان خرید، در وضعیتی بالاتر از شاخص توسعه انسانی قرار گرفته است در نتیجه شاخص پایه امید به زندگی و آموزش باعث پایین آمدن شاخص توسعه انسانی ایران شده است. لذا باید در این زمینه سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌هایی صورت بگیرد تا سبب بهبود شاخص توسعه انسانی گردد.

بدیهی است که افزایش سطح اشتغال و افزایش سطح رفاه قشر تحصیل‌کرده، سبب کاهش نرخ بی‌سوادی در بین

بزرگسالان و افزایش نرخ ناخالص ثبت نام دختر و پسر در سطوح مختلف تحصیل خواهد شد و در این مورد نیز توجه به نقش همکاری‌های متقابل صنعت و دانشگاه در افزایش سطح اشتغال قشر تحصیل‌کرده، اجتناب‌ناپذیر است. همچنین افزایش خدمات تامین اجتماعی و بهداشتی درمانی نیز باید در سیاستگذاری‌های کلان کشور مدنظر قرار گیرد.

کشورهای عربی مانند امارات متحده، قطر، بحرین، عربستان سعودی، کویت در رتبه‌بندی بالاتر از ایران قرار گرفته‌اند. از آنجاکه این کشورها در منطقه نفت‌خیز و دارای جمعیت کمی هستند، با فروش نفت توانسته‌اند هزینه‌های قابل توجهی در زمینه توسعه انسانی صرف کنند و این توسعه بیش از آنکه متکی به درآمد حاصل از بهره‌وری باشد، به فروش نفت وابسته بوده، لذا در درازمدت نمی‌تواند این رتبه‌بندی به همین صورت باقی بماند. ایران می‌تواند در سال‌های آینده فاصله خود را نسبت به این کشورها کاهش دهد. در شاخص وضعیت نابرابری جنسیتی علی‌رغم رشد در چند سال اخیر، ایران وضعیت نه چندان خوبی را در این شاخص دارد. از آنجا که این شاخص ترکیبی از بهداشت، توانمندسازی زنان و مشارکت در فعالیتهای اقتصادی و کسب و کار تشکیل شده است، لذا باید در همه اینها مولفه‌ها توجه شود نه بوسیله افزایش یک مولفه به افزایش آن منجر شویم و از مولفه‌های دیگر غافل بمانیم.

پیشنهادات

- ۱- توجه به نقش مهم و موثر دانشگاه‌ها و صنایع و از همه مهمتر بهبود ارتباط صنعت و دانشگاه بنا به دلایل متنوعی که ذکر گردید.
- ۲- شاخص توسعه انسانی، سنجش‌های مناسب و یکدست برای مقایسه میزان موفقیت کشورها در دستیابی به اهداف توسعه است و لازم است که برنامه‌های توسعه‌ای کشورمان با در نظر داشتن عوامل این شاخص طراحی شود.
- ۳- برقراری ثبات اقتصادی به منظور از بین بردن بیکاری و فقر اقتصادی در کنار دستیابی به رشد اقتصادی.
- ۴- بایستی ساختاری برای پیش و ارزیابی شاخص‌های توسعه انسانی و ارائه بازخورد از اقدامات انجام گرفته در راستای ارتقای این شاخص‌ها ایجاد گردد.
- ۵- به منظور مقابله با چالش‌های موجود و پیش‌رو، به صورت برنامه‌ریزی شده و فراگیر، از مدل‌ها و الگوهای موفق توسعه انسانی کشورهای دنیا که متناسب با شرایط بومی کشور هستند، استفاده شود.

- شریف خطیبی، لیلا، شاخص توسعه انسانی، فصلنامه رهیافت، ش ۴۲، ص ۴۶، بهار و تابستان ۱۳۸۷.
- صادقی، مسائلی، باسزا، کوهیان، حسین، ارشک، مهدی، مسعود، توسعه انسانی در ایران، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، ش ۲۴، زمستان ۱۳۸۶.
- کریمی موغاری، عباس پور، زهرا، سحر، مقایسه شاخص‌های توسعه ایران و ترکیه، مجله علمی پژوهشی "سیاسی-اقتصادی"، ش ۲۸۴، ص ۹۶، تابستان ۱۳۹۰.
- کمیحانی، نظری، اکبر، روح اله، ارزیابی مقایسه‌ای شاخص توسعه انسانی در ایران و کشورهای منطقه در چهار چوب سند چشم انداز ۱۴۰۴، مجموعه مقالات هشتمین همایش منطقهای چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، فروردین، ۱۳۸۸.
- فرجادی، غلامعلی، تحلیل شاخص توسعه انسانی ایران و سایر کشورها، کارآفرین، ش ۵۴، ۱۳۸۶.
- فطرس، نعمتی، اکبری شهرستانی، محمدحسن، مرتضی، اعظم، شاخص توسعه انسانی ایران در سال ۲۰۱۰، مجله علمی پژوهشی، سیاسی اقتصادی، ش ۲۸۴، ص ۱۱۰، تابستان ۱۳۹۰.
- فیض زاده، علی، بررسی مقایسه‌ای شاخص‌های توسعه انسانی ایران و کشورهای همسایه، فصلنامه رفاه اجتماعی، ش ۹، ۱۳۸۲.
- مضطرزاده، فتح اله، بررسی شاخص نیروی انسانی و تاثیر آن در روند توسعه علم و فناوری، رهیافت، ش ۲۴، ص ۵۵، بهار و تابستان ۱۳۸۰.
- نیسی، عبد الکاظم، شاخص توسعه انسانی در استان‌های ایران، فصلنامه علمی پژوهشی علوم بهداشتی، سال ۲، ش ۲، ص ۵۵، بهار ۱۳۸۹.
18. Despotis, D.K, "Measuring Human Development via Data Envelopment Analysis: the Case of Asia and the Pasific", The International Journal of Management Science, 2004.
19. Grimm, M., "A Human Development Index by Income Groups", World Development Vol. 36, No.12, pp. 2527-2546, 2008.
20. Musai, M. Mehrara, M., and Nemati, S.F. and Nekoool Tak, M., "Demand for Travel for Iran and Human Development Index". *European Journal of Social Sciences - Volume 25, Number 1*.
21. Noorbakhsh, F., "A Modified Human Development Index". World Development Vol.26, No.3, pp. 517-52, 1998.
22. UNDP. Human Development Report 2010.
23. UNDP. Human Development Report 2011.
24. <http://hdr.undp.org/en/statistics/>

- ۶- زمانی ایجاد تغییراتی در نظام بهداشتی و کاهش میزان مرگ و میر نوزادان می‌توانست شاخص امید به زندگی در بدو تولد را بهبود بخشد ولی اکنون برای افزایش امید به زندگی دیگر مرگ و میر نوزادان را نمی‌توان چندان تغییر داد و برای این کار نیاز به تغییرات بنیادی در نظام سلامت است و به همین ترتیب با اجرای برنامه‌های سوادآموزی دیگر نمی‌توان میزان با سوادان در بزرگسالان را افزایش داد و افزایش توسعه انسانی، نیازمند سرمایه گذاری مدیریتی و مالی کلان در زیر ساخت‌های جامعه است و از جمله زیرساخت‌های حیاتی که برای بهبود توسعه انسانی به صورت برنامه‌ای درازمدت، باید تقویت گردند، ارتباط صنعت و دانشگاه می‌باشد.
- ۷- انجام اصلاحات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی.

منابع

- احمدوند، امیری، محمدرحیم، نعمت اله، نگاهی به شاخص توسعه انسانی و جایگاه ایران در برخورداری از توسعه انسانی در مقایسه با سایر کشورها، ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی، ش ۸۹، ص ۵، فروردین، ۱۳۸۸.
- اکبری، افخمی ستوده، نعمت اله، وحید، بررسی سازگاری و نقش آموزه‌های اسلامی با شاخص‌های نوین توسعه اقتصادی، همایش اقتصاد اسلامی و توسعه، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۷.
- باصری، فرهادی کیا، بیژن، علیرضا، تحلیل عوامل موثر بر شاخص توسعه انسانی در استان زنجان، فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی، سال ۱۶، ش ۴۷، ص ۵، پاییز ۱۳۸۷.
- بخشوده، محمد، روند توسعه انسانی در ایران، فصلنامه توسعه و بهره‌وری، ج ۲، ص ۲، پاییز ۱۳۸۵.
- خاکپور، باوان پوری، براتعلی، علیرضا، اسلام و شاخص‌های توسعه، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام، دانشگاه زاهدان، فروردین ۱۳۸۹.
- دادگر، یداله، مالیه عمومی و اقتصاد دولت، دانشگاه تربیت مدرس، چاپ ۲، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۴.
- دهمرد، اسفندیاری، رادنی، نظر، مرضیه، مرجان، ارزیابی شاخص توسعه انسانی در استان سیستان و بلوچستان، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، ش ۳۶، ص ۱۶۷، تیر، ۱۳۸۹.
- راعی، سعید، بحران اقتصاد و جنسیت: تحلیلی درباره بهبود شاخص توسعه انسانی در ایران، ۱۳۹۰.

